

Eén van de topstukken van de Bijzondere Collecties van de Utrechtse universiteitsbibliotheek is een monumentale met de hand geschreven bijbel in zes delen van 56 centimeter hoog, 48 centimeter breed en circa 15 centimeter dik. Helaas is de bijbel echter ernstig beschadigd. Veel van de prachtig geschilderde en van een voorstelling voorziene, zogenaamde gehistorieerde initialen zijn in de zeventiende en achttiende eeuw op brute wijze uitgesneden. Drie daarvan zijn 25 jaar geleden boven water gekomen en gepubliceerd. Een vierde initiaal en een geheel blad met drie initialen zijn recent opgedoken.



mdat de bijbel tussen 1462 en 1476 in Zwolle vervaardigd is, staat het handschrift bekend als de ‘Zwolse Bijbel’ (Hs. 31). Het is een zowel in boek- en kunsthistorisch, als tekstkritisch opzicht zeer belangrijk handschrift, waarover uitzonderlijk veel bekend is.

In het handschrift zelf staat dat de bijbel deel heeft uitgemaakt van de bibliotheek van de beroemde Utrechtse Mariakerk van het kapittel van St. Marie, en we weten dat wat er van de bibliotheken van de Utrechtse kapittels over was nadat die door Napoleon in 1811 waren opgeheven, via enige omzwervingen in de Utrechtse universiteitsbibliotheek terecht is gekomen.

In de colofons van de zes delen zelf wordt de bijbel nauwkeurig gedateerd: het eerste deel werd voltooid op 24 november 1464, het zesde en laatste op 20 maart 1476. In dat laatste colofon wordt ook vermeld dat Hermannus Droem, die tot zijn dood in 1476 deken van het kapittel van St. Marie was, de opdrachtgever was. Droem heeft de opdracht voor de Zwolse Bijbel verstrekt aan het Fraterhuis van de Gebroeders des Gemeenen Levens in Zwolle, ook wel het Gregoriushuis genoemd. De Broeders voorzagen in hun levensonderhoud met het in opdracht kopiëren van handschriften en het Zwolse Fraterhuis had dan ook een goed georganiseerd scriptorium.

Uit de omstreeks 1500 geschreven Kroniek van het Fraterhuis kennen we nog een aantal andere belangrijke gegevens. Ten eerste is dat de naam van de kopiïst: Jacobus van Enkhuizen, de bibliothecaris en beste schrijver van het huis. De bijbel wordt zelfs met name vermeld en ook wat Droem

daarvoor betaald heeft: 500 goudgulden, een enorme som geld waarvoor bijvoorbeeld ook twee van de voornamelijk kapittelhuizen aan de huidige Mariaplaats aangekocht konden worden. Dit is overigens de enige keer dat er in deze kroniek een bepaald handschrift bij name genoemd wordt, wel een bewijs dat zelfs 25 jaar later dit handschrift nog steeds als het meesterstuk van het scriptorium beschouwd werd.

Een prestigieuze bijbel als de Zwolse moest uiteraard op kalfsperkament van uitstekende kwaliteit geschreven worden en dat was een kostbaar materiaal. Voor deze bijbel is een bijna onafzienbare kudde kalveren nodig geweest om de niet minder dan circa 870 huiden te leveren die voor de even zovele dubbelbladen (circa 3.500 pagina's) van de Zwolse Bijbel tot perkament verwerkt zijn.

Nauwkeuriger datering

Niet alleen het eerste en laatste deel van de bijbel zijn gedateerd, ook de overige vier. Omdat de ruimte in tijd tussen de verschillende delen varieert van 700 tot 800 dagen, kan terugtellend aangenomen worden dat in juni of juli 1462 met schrijven begonnen is.

Maar er is wat de datering betreft meer. Veel van de katernen van deel 2-6 zijn ook afzonderlijk gedateerd. Op de rug van het buitenste blad van die katernen komen (soms onduidelijke en gekriebelde) tekenjes voor die bij nader inzien afgekorte data blijken te zijn. Als die data geanalyseerd worden blijkt dat Jacobus van Enkhuizen met een over het algemeen verbazingwekkende regelmaat aan het schrijven geweest is. Er kan een gemiddelde tijd vastgesteld worden van 21 à 22 dagen voor het schrijven van een katern van vier dubbelbladen

(het standaard katern van de Zwolse Bijbel), ofwel acht bladen (zestien pagina's). Over afzonderlijke katernen deed hij tussen de 10 en 54 dagen. Soms schreef hij blijkbaar een paar weken niet, omdat hij bijvoorbeeld ziek was of omdat de werkzaamheden in de bibliotheek of het scriptorium zijn tijd te veel in beslag namen. De kortste periode, die hij voor één katern nodig had, is tien dagen. Dit komt neer op ongeveer vier kolommen (de Zwolse Bijbel is geschreven in twee kolommen) of twee pagina's per dag.

Versiering

De versiering van de Zwolse Bijbel is behalve fraai en van een hoog niveau, uitermate functioneel voor het karakter van deze bijbel, die niet bedoeld is voor liturgisch gebruik tijdens de mis in de kerk of bij het koorgebed. Het is een studiebijbel. Alleen ieder bijbelboek en vrijwel iedere proloog begint met een versierde, vaak van bladgoud voorziene initiaal. Als die versiering een voorstelling bevat die (meestal) betrekking heeft op de inhoud van het betreffende bijbelboek, dan spreken we van een gehistorieerde initiaal. Zo werd duidelijk gemarkeerd waar de verschillende bijbelboeken begonnen. Deze pagina's zijn steeds ook voorzien van een prachtige randversiering over twee, drie of vaak alle vier de marges, met veel acanthusbladen, bloemen, vruchten en andere ornamenten, en voorzien van bladgoud. De overige bladzijden zijn onversierd, wat in hoge mate bijdraagt aan de indruk van functionaliteit en statige soberheid die zo kenmerkend zijn voor de beweging die we Moderne Devotie noemen, de context waarin deze bijbel geplaatst kan worden.

Vroeger werd verondersteld dat de Zwolse Bijbel geïllumineerd is in het klooster op de Agnietenberg bij Zwolle, maar tegenwoordig wordt aangenomen dat de Zwolse Bijbel in het Fraterhuis zelf geïllumineerd is. De karakteristieke verluchtingstijl zoals die niet alleen in de bijbel, maar ook in een hele reeks andere handschriften voorkomt, wordt nu toegeschreven aan 'de meesters van de Zwolse Bijbel', waarmee dan de stijl bedoeld wordt zoals die voorkomt in deel 2-6. Het eerste deel is verlucht in een afwijkende stijl.

De beschikbaarheid van al deze gegevens en de literatuur rond de Zwolse Bijbel heeft professor J.P. Gumbert, de grote expert op het gebied van het Nederlandse middeleeuwse handschrift, ertoe gebracht om de Zwolse Bijbel te karakteriseren als 'one of the most monumental Dutch books [...] this book is at the same time the best documented

Dutch manuscript' (zie: *The Dutch and their books in the manuscript age*. The Panizzi Lectures 1989 (London, 1990), p. 61).

De ontbrekende initialen

Van de oorspronkelijk aanwezige 125 gehistorieerde en gedecoreerde initialen waren er tot 1984 52 verdwenen; over waren 73 van zulke initialen, waarvan er 18 gehistorieerd waren.

Acht jaar na de opening van de Utrechtse stadsbibliotheek in de Janskerk in 1584 had burgemeester Dirk Canter het kapittel – dat geweigerd had zijn bibliotheek voor dat doel 'in te leveren' – gevraagd om ook de bibliotheek van de Mariakerk voor het publiek open te stellen. Daarvoor waren kettingen nodig geworden om de boeken aan de kasten en lessenaars te ketenen. En daarmee was de ellende begonnen: bibliotheken zijn er natuurlijk helemaal niet voor publiek. Intussen was de kerk ook een toeristische trekpleister van formaat geworden. Een zichzelf respecterende reiziger kon bij een bezoek aan Utrecht de Mariakerk niet overslaan en er is zelfs een aantal zeventiende- en achttiende-eeuwse reisverslagen waarin de Zwolse Bijbel met name genoemd wordt. Eén bezoeker, een zekere William Brockman, besloot zijn verslag schaamteloos met de woorden '[...] and in both new and old [Testament] I wrote my name, 1686'. En inderdaad: vele, vele marges van de delen van de Zwolse Bijbel wemelen van de achtergelaten aanwezigheidsbewijzen. En daar bleef het niet bij. Ook het gemelde vandalisme zal wel door dezelfde toeristen gepleegd zijn.

In 1984 drie initialen terug

Dit jaar wordt – onder andere met dit boek – gevierd dat het 425 jaar geleden is dat de Universiteitsbibliotheek Utrecht, zij het onder een andere naam, zijn deurtje in het koor van de Janskerk voor



◀ 1

De profetie Micha (Zwolse Bijbel, dl. 4, fol. 243v; nu: Utrecht UB, Hs. 15.C.11).

het publiek opende. Het is dus alweer 25 jaar geleden dat de eerste initiaal, heel toevallig bijna op de 400ste verjaardag van dezelfde bibliotheek opdook op een veiling in Londen en ter verhoging van de feestvreugde voor een fors bedrag aangekocht kon worden. Het ging om de initiaal die uitgesneden was uit fol. 243 van deel 4 van de bijbel en die geschilderd was aan het begin van het boek van de profeet Micha. Besloten werd om deze er niet meer op een of andere wijze in te monteren, maar apart te bewaren (afbeelding 1).

Geïnspireerd door deze thuisgekomen profeet kon de conservator van het Museum Catharijneconvent in de daarop volgende jaren in de collectie van het museum nog twee andere initialen uit de bijbel identificeren die in dit geval bijna thuiskwamen: zij zijn in het Utrechtse museum gebleven. Het zijn de initiaal van het begin van het boek

Deuteronomium met Mozes met de wetstafels, gesneden uit deel 1, fol. 195r (afbeelding 2) en het auteursportret van Johannes die aan het begin van zijn Evangelie was geschilderd op fol. 92v van deel 5 (afbeelding 3).

De twee recente vondsten

De aanleiding voor deze bijdrage zijn twee verdere vondsten. Het zijn nóg een uitgesneden gehistorieerde initiaal en een uitgesneden volledig blad, die beide echter niet thuis kwamen, zelfs niet bijna thuis kwamen, maar ver van huis in een buitenlandse verzameling zijn beland.

1: David en Bathseba

In de eerste plaats een gehistorieerde initiaal (een E) die 'erg zuinig' uitgesneden is uit fol. 76r van deel 2, het begin van het bijbelboek I Koningen, in het

2 ►
Mozes met de wetstafels
(Zworse Bijbel, dl. 1, fol. 195r;
nu: Utrecht, Museum Catharijneconvent, Hs. ABM, fragm. 45c).



3 ►►
Johannes (Zworse Bijbel, dl.
5, fol. 92v; nu: Utrecht, Museum Catharijneconvent, Hs. ABM 5, geplakt op fol. 42v).





4 ▲
David en Bathseba (Zwolse Bijbel, dl. 2, fol. 76r; nu: in Zwitserse particuliere verzameling; reproductie verkregen met dank aan Dr. Jörn Günther Antiquariat Hamburg).

handschrift III Koningen (afbeelding 4). De initiaal komt uit een katern dat niet ver voor juli 1465 geschreven moet zijn. Het boek begint met de woorden 'Et rex david senuerat [...]' ('De koning David nu was oud [...]'), het begin van het verhaal van de jonge schone maagd Abisag die de opdracht kreeg om de ouder wordende koning, die zichzelf niet meer voldoende warm kon krijgen, op temperatuur te houden door als een levende kruik het bed met hem te delen. Hoewel er uitbeeldingen van dit verhaal bestaan waarbij David gezellig onder de

dekens ligt met een mooi jong meisje, is dat in deze initiaal jammer genoeg niet het geval. Wij zien hier echter Koning David in decent gesprek met Bathseba, de moeder van zijn zoon en opvolger Salomo: beiden dragen een kroon. Het zou dan de uitbeelding zijn van de episode die op het Abisag-verhaal volgt waarin Bathseba David eraan komt herinneren dat hij beloofd had dat Salomo hem zou opvolgen. De aanleiding is dat een andere zoon van David, Adonia, zich het koningschap aanmatigt (1 Kon. 1: 5-18. en 28: 'En de Koning David ant-

woordde en zeide: roept mij Bathseba; en zij kwam voor het aangezicht des Konings [...]').

De initiaal meet circa 180 x 175 millimeter en werd geveild bij Sotheby's in Londen op 21 juni 1994, waar een prijs werd gerealiseerd die jammer genoeg ver boven het budget van de Utrechtse universiteitsbibliotheek lag. De koper, Antiquariat Dr. Jörn Günther in Hamburg, heeft de initiaal doorverkocht aan een Zwitserse verzamelaar.

2: Psalterblad

Het tweede geval betreft een volledig blad dat vorig jaar plotseling opdook in (toevallig?) hetzelfde Antiquariat Dr. Jörn Günther in Hamburg (met dank aan professor Jim Marrow, die mij erop attent maakte). Helaas bleek er onvoldoende tijd te zijn om tot aankoop over te gaan: het blad was reeds verkocht aan een in dit geval Duitse privé-verzamelaar.

Het blad komt uit het laatste deel van de Zwolse Bijbel, het Psalterium (afbeelding 5). Het heeft oorspronkelijk deel uitgemaakt van het nu dus zeven bladen tellende zeventiende katern (nu fols. 127-133), waarin het het laatste blad was. Het zeventiende katern is één van de katernen, die ook afzonderlijk gedateerd zijn: 21 december 1474 en de initiaal zal niet veel later zijn geschilderd.

Het blad is uitgesneden, wat maakt dat de breedte circa 30 tot 35 millimeter minder is dan de normale afmetingen van de bladen: 530/535 x 385/393 millimeter. De oorspronkelijke recto zijde van het blad bevat in drie kolommen de parallelle teksten van drie psalmversies van psalm 100 (101), vanaf het tweede deel van vers 1 ('cantabo tibi domine.'), tot en met vers 6. De verso zijde van het blad begint met de drie versies van vers 7 van psalm 100 ('Non habitabit [...]') tot het eind van die psalm. Dan volgt het opschrift voor psalm 101 in rood, geschreven over de drie kolommen. Daaronder volgen dan de drie gehistorieerde initialen in blauw op een gouden fond (de D), de beginletter van vers 1 van Psalm 101 (102): 'Dominus exaudi orationem meam'. De test loopt op deze pagina door tot halverwege vers 2.

Psalterium triplex

Dat in dit Psalteriumdeel de tekst van de psalmen in drie (licht) van elkaar afwijkende versies van de Latijnse vertaling naast elkaar in drie kolommen geschreven zijn, hangt samen met de ingewikkelde verhoudingen die er ten aanzien van de psalmtekst bestaan. Het laat eens te meer zien dat we hier te doen hebben met een studiebijbel, waarin dit zoge-

naamde tripartiete psalterium (*Psalterium triplex*) op zijn plaats is. Elk van de drie historisch belangrijke versies of redacties van de psalmtekst heeft zijn eigen merites en redenen om ze alledrie voor studiedoeleinden naast elkaar te kopiëren: het Psalterium Gallicanum, het Psalterium Romanum en het Psalterium iuxta Hebraeos. Dit gedeelte van de Zwolse Bijbel is dan ook het enige met een verdeling van de tekst in drie kolommen (deel 6, fols. 1-199; fols. 200-304v is weer in twee kolommen en bevat de 'Interpretationes nominum hebraicorum').

Alle drie de versies worden geassocieerd met vertalingen en bewerkingen van Hiëronymus. De oudste, het Psalterium Romanum, is de versie van de psalmen die de algemeen geaccepteerde was vóór de Karolingische liturgiehervormingen van de negende eeuw. Het werd in die eeuw vervangen door het Psalterium Gallicanum, de tweede revisie van de psalmtekst die Hiëronymus als onderdeel van een nieuwe Latijnse vertaling van de gehele bijbel vervaardigde. Deze nieuwe vertaling groeide snel uit tot de standaardtekst van de psalmen die ook opgenomen werd in de Vulgaatbijbel. De derde kolom is de tekst van het Psalterium iuxta Hebraeos, onderdeel van een compleet nieuwe Latijnse bijbelvertaling die Hiëronymus tussen 392 en 393 maakte op basis van de oorspronkelijk Hebreeuwse tekst. Deze bijbelvertaling is de standaard bijbeltekst geworden van de Westerse kerk, de Vulgaat. Behalve echter het Psalterium. In de gewone Vulgaattekst van de bijbel is dus niet het eigenlijk daarbij behorende Psalterium opgenomen, maar in plaats daarvan het al veel langer in gebruik zijnde en beter bij de al eeuwenlang gezongen en geciteerde psalmteksten passende Psalterium Gallicanum.

Psalmsverdeling

In de Zwolse Bijbel zijn de psalmen op formele wijze in drie stukken onderverdeeld: 1-50, 51-100 en 101-150, wat weer wijst op een studietekst en niet op liturgisch gebruik. Het begin van iedere onderverdeling werd gewoonlijk gemarkeerd door extra versiering. Het is daarom niet toevallig dat juist hier de drie bladen met het begin van de psalmen 1, 51 en 101 uitgesneden werden (de bladen tussen fol. 1 en 2; 67 en 68; en dit blad). Omdat de drie begininitialen van de drie versies van psalm 101 nu gehistorieerd blijken te zijn, mogen we veilig aannemen dat ook de begininitialen van de drie versies van psalm 1 en 51 gehistorieerd waren.

De begininitialen van de psalmen die bij een andere vaak toegepaste indeling een rol spelen

Non habitabit
in medio domus
mee qui facit sup
biam: qui loqui
tur iniqua nō di
rexit in conspectu
oculorū meorū.

In matutino in
terficiēbam omēs
pccōres terre: ut dil
perderē de ciuitate
dñi omnes operā
tes iniquitatem.

*Cynilus huius
ius fuerit. et corā*

Non habitabit
in medio domus
mee qui facit sup
biam: qui loqui
tur iniqua nō di
rexit in conspectu
oculorū meorū.

In matutinis in
terficiēbam omēs
pccōres terre: ut dil
perdā de ciuitate do
mī omēs qui ope
rantur iniquitatē.

*psalmi. Oratio
domino effuderit*

Non habitabit
in medio domus
mee faciens dolū:
loquens menda
cum non place
bit in conspectu
oculorū meorū.

Mane perdā om
nes impios terre:
ut interficiam de
ciuitate dñi uni
uersos qui operā
tur iniquitatem.

*pauperis cū anx
preem suam.*



Domine exaudi o
rationē meam: et
clamor meus ad
te ueniat.

Non auertas fa
ciem tuā a me: in
quacūq; die tribu
lor inclina ad me
aurem tuam.

Domine exaudi o
rationē meam: et
clamor meus ad
te pueniat.

Non auertas fa
ciem tuā a me: in
quacūq; die tribu
lor inclina ad me
aurem tuam.

Domine exaudi o
rationē meam:
et clamor meus
ad te ueniat.

Non abscondas
faciē tuā a me: in
die tribulacionis
mee inclina ad
me aurem tuā.

C7.

(de seculiere indeling in achten voor het gebruik in het Officie, waarbij psalm 109 er extra uitspringt: psalm (1), 26, 38, 52, 68, 80, 97 en 109) zijn – behalve merkwaardig genoeg psalm 68 en 109 – ook in de Zwolse Bijbel, hoewel rudimentair, extra gemarkeerd met een gedecoreerde initiaal, van mindere orde dan de gehistorieerde initialen van psalm 1, 51 en 101.

Leven van David

De voorstellingen in de drie initialen van psalm 101 zijn scènes uit het late leven van koning David, de veronderstelde auteur van de psalmen. Naar alle waarschijnlijkheid bevatten de nu ontbrekende initialen van psalm 1 en 51 scènes uit Davids vroegere leven.

In de eerste initiaal zien we de gekroonde koning David die harp spelend op weg is naar Jeruzalem om daar de Ark des Verbonds, die geplaatst is op een met ossen bespannen wagen, naartoe te brengen. Dit gebeurde nadat hij Jeruzalem tot de hoofdstad van zijn rijk gemaakt had. Of hij hier behalve harp speelt, ook danst, zoals in II Samuel 6 is beschreven, is moeilijk uit te maken.

In de tweede initiaal knielt David, nadat hij zijn harp en kroon ter zijde heeft gelegd, voor een altaar ‘in het midden der tent die David voor haar [Michal] gespannen had’ (II Samuel 7:17), waarop vervolgens de Ark door twee engelen geplaatst wordt.

En in de derde geeft de oude David, die ook hier

helaas weer zonder Abisag verkleumd in zijn bed ligt, zijn kroon op verzoek van zijn vrouw Bathseba over aan zijn zoon Salomo. Salomo zou enige tijd later een groot nieuw tempelgebouw laten oprichten waar de Ark zijn definitieve plaats kreeg; toevalligerwijze een scène die direct aansluit bij de teruggevonden en hierboven beschreven initiaal van het begin van I Koningen!

Het wachten is inmiddels op de thuiskomst van de helaas nog vermiste en in de diaspora verblijvende overige 44 initialen en 39 bladen. Moge ook in de nabije toekomst ons het toeval toelachen, zodat we niet weer 25 jaar op de volgende hereniging hoeven te wachten.

Literatuur

Defoer, Henri L.M., Anne S. Korteweg en Wilhelmina C.M. Wüstefeld, *The Golden Age of Dutch Manuscript Painting (Middeleeuwse miniaturen uit de Noordelijke Nederlanden)*. Introduction by James H. Marrow [Tentoonstellingscatalogus Catharijneconvent Utrecht] (Utrecht, 1989).

Gumbert, J.P., *The Dutch and Their Books in the Manuscript Age. The Panizzi Lectures 1989* (London, 1990).

Horst, Koert van der, ‘The Long Arm of Coincidence: the Missing Initials of the Zwolle Bible’. In: Ton Croiset van Uchelen, Koert van der Horst en Günter Schilder (red.), *Theatrum Orbis Librorum. Liber Amicorum Presented to Nico Israel* (Utrecht, 1989), p. 193–223.

◀ 5

Blad met de begininitialen van Psalm 101 (102) (Zwolse Bijbel, dl. 6, tussen fols. 133 en 134; nu: in Duitse particuliere verzameling; reproductie verkregen met dank aan Dr. Jörn Günther Antiquariat Hamburg).